

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.359726>

УДК 655.11(477.74-25)"185/191"(092)

MASTERS OF THE PRINTING TRADE AND INNOVATORS OF TYPOGRAPHY IN ODESA IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Andrii Lykhovydiv

Post-graduate student

Department of History

of Ukraine and Special Historical
Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University

2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0002-6394-6103>

E-mail: Andreylihovidov@gmail.com

Citation: Lykhovydiv, A. (2026), Masters of the printing trade and innovators of typography in Odesa in the second half of the XIX – early XX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 39–45.

Submitted: 21.02.2026.

Abstract

The article examines the development of the printing industry in Odesa in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries through the activities of prominent representatives of the city's typographic community. Particular attention is paid to the professional biography of Oleksii Lukych Khakalovskyi, a printer, manager of printing houses, and inventor whose work was closely connected with the modernization of printing production and the introduction of technological and organizational innovations in typographic practice. The study analyzes his work in several leading printing houses of Odesa, his role in rebuilding and managing a major typolithography after the fire of the newspaper printing house, and his establishment of a private typolithography, where he implemented his own technical improvements aimed at increasing production efficiency.

Particular attention is paid to the activities of the printers and publishers P. F. Frantsov, A. Schulze, L. H. Nitsche, Yu. I. Fesenko, F. I. Stepanov, R. I. Krychevskyi, and M. H. Ivanchenko. Based on biographical materials and archival sources, the study traces the specific features of the formation of the professional environment of printers, the organization of work in printing houses, and the development of book printing in Odesa.

It is shown that the activities of these figures reflect the general processes of modernization of the city's printing industry and the formation of the printing culture of Southern Ukraine.

Keywords: Odesa, printing industry, printing houses, book printing, history of publishing, O. L. Khakalovskyi, B. Sh. Sapozhnykov, P. F. Frantsov, A. Schulze, L. H. Nitche, Yu. I. Fesenko, F. I. Stepanova, R. I. Krychevskyi, M. H. Ivanchenko.

МАЙСТРИ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ ТА НОВАТОРИ ОДЕСЬКОЇ ТИПОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Андрій Лиховидов

Здобувач

Кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін

Анотація

У статті висвітлюється розвиток друкарської справи в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі діяльності окремих представників поліграфічного осередку міста.

Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0002-6394-6103>

E-mail: Andreylihovidov@gmail.com

Цитування: Лиховидов А. Майстри
друкарської справи та новатори одеської
типографії другої половини XIX – початку XX
ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії
козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за
ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.
О., 2026. Вип. 21. С. 39–45.

Отримано: 21.02.2026 р.

0,55 д.а.

*Докладно розглянуто професійну біографію
управителя друкарень та винахідника Олексія
Лукича Хакаловського, чия діяльність була
пов'язана з модернізацією організації
друкарського виробництва та впровадженням
технічних новацій у типографській практиці.
Проаналізовано його участь у роботі провідних
одеських друкарень, організацію власної
типолітографії та внесок у раціоналізацію
виробничих процесів.*

*Окрему увагу приділено діяльності
друкарів й видавців П. Ф. Францова, А. Шульце,
Л. Г. Нітче, Ю. І. Фесенко, Ф. І. Степанова,
Р. І. Кричевського, М. Г. Іванченко.*

*На основі біографічних матеріалів та архівних відомостей простежено особливості
формування професійного середовища друкарів, організацію праці в друкарнях та розвиток
книгодрукування в Одесі. Показано, що діяльність друкарів відображає загальні процеси
модернізації поліграфічної галузі міста та становлення друкарської культури Півдня України.*

Ключові слова: *Одеса, друкарська справа, типографії, книгодрукування, історія
видавничої справи, О. Л. Хакаловський, Б. Ш. Сапожников, П. Ф. Францов, А. Шульце,
Л. Г. Нітче, Ю. І. Фесенко, Ф. І. Степанова, Р. І. Кричевський, М. Г. Іванченко.*

У другій половині XIX ст. друкарська справа на Півдні України, особливо в Одесі, переживала швидку розбудову. Активний розвиток торгівлі, науки, освіти та періодичних видань створював високий попит на друковану продукцію, що відповідало потребам міського населення. У цей період сформувалося нове покоління фахівців – друкарів і керівників друкарень, які вміло поєднували майстерність із впровадженням сучасних організаційних та технічних рішень. Одеса вирізнялася своєю багатомовністю та поліетнічним складом: газети й журнали виходили різними мовами, відображаючи різноманіття міського життя. Це створювало сприятливі умови для розвитку періодики, адже торгіві й професійні кола потребували актуальної інформації про економіку, бізнес, культурні події та міжнародні зв'язки.

У середині та наприкінці XIX ст. в місті виходило багато регіональних видань різної тематики – від новинних до спеціалізованих оглядів, що формувало широку читацьку аудиторію та стимулювало громадське життя. Новітні європейські технології, такі як механізовані преси, лінотипи та хромолітографія, поступово впроваджувалися в Одесі, підвищуючи продуктивність друку та покращуючи якість поліграфії. Кількість друкарень зростала – від невеликих майстерень до друкарень середнього масштабу, які випускали газети, журнали, книги та рекламні матеріали. Культурне середовище Одеси сприяло розвитку грамотності, обміну знаннями та популяризації літератури. Ідея створення публічної бібліотеки, висловлена ще наприкінці 1820-х років, підтверджувала зростаючий інтерес до читання та активність культурного життя міста [7].

Якщо на початку XX ст. в Одесі діяло лише декілька десятків друкарень, то до 1917 р. їх кількість зросла до приблизно 160 [5, с. 105]. Після Емського указу 1876 р., який забороняв видання україномовних книг та журналів, але не поширювався на Херсонську губернію, в Одесі з'явилися численні твори Тараса Шевченка. Зокрема, поетична збірка «Проліски» 1893 року містила 14 його творів. У першій половині 1890-х років у місті відзначалося помітне зростання як кількості виданих книг, так і їхніх накладів: у 1891 р.

надруковано 726 видань загальним – близько 1850000 примірників, а в 1894 р. вже 1182 видання – 3348000 примірників.

Більшість продукції (приблизно 80 %) виходила російською мовою, близько 5 % – івритом або їдишем, решта 15 % – іншими мовами. Всі друкарні були приватними, частина з них належала іноземним підданам. Крім того, в Одесі діяли представництва великих європейських паперових фабрик із Фінляндії, Швеції та інших країн, що пропонували широкий асортимент паперу – від тонкого папіросного до спеціального рисового [7].

У 1886 р. для регулювання та контролю видавничої справи в Одесі було запроваджено посаду інспектора, який наглядав за діяльністю друкарень, літографій та книжкових крамниць. Одеський інспектор підпорядковувався Головному управлінню в справах друку при Міністерстві внутрішніх справ, що підтверджується численними листуваннями між ними. До обов'язків інспектора входив контроль та дозвіл на використання фототехніки, грамофонних платівок, конфіскація або заборона видань, накладання штрафів на редакторів і видавців, а також проведення обшуків у книжкових магазинах [3, арк. 2].

Загалом, розвиток друкарства та видавничої справи в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. демонструє зв'язок технічних інновацій, зростання попиту на друковану продукцію та формування сучасної читацької аудиторії, що стало основою для подальшого розвитку культурного та інтелектуального життя міста. Вагомий внесок у розвиток друкарської справи в Одесі зробили німецькі друкарі, зокрема Петро Федорович Францов, Август Шульце, Людвіг Готлібович Нітче та інші, які привнесли до міста сучасні технології й організаційні методи друкарської справи. У назві статті використано поняття «новатори одеська типографія». Під останнім словом мається на увазі термін із поліграфії та дизайну означає мистецтво та правила оформлення тексту шрифтами, роботу зі шрифтами, версткою, інтервалами тощо і відповідає англійському «*typography*», наведеному у англійській анотації до статті.

Серед одеських видавців особливо виділявся Юхим Іванович Фесенко, який у 1883 р. відкрив власну друкарню. Він зосередився на випуску ікон, лубкових картин у традиційному українському стилі, листівок із народними піснями та видань етнографічно-побутового спрямування, сприяючи поширенню української культури та традицій серед жителів Одеси.

У 1885 р. в його друкарні з'явився перший одеський український літературний альманах «Нива», накладом дві тисячі примірників, замовлений Українським літературним товариством через Михайла Петровича Боровського. У 1888 р. Ю. Фесенко видав поему Тараса Шевченка «Катерина», що, за даними бібліографічних покажчиків, стало першим окремим одеським виданням цього твору [8].

Друкарня Петра Францова відзначалася високою поліграфічною культурою, завдяки чому Одеса посідала одне з провідних місць у вітчизняному книговиданні. Друкарня розташовувалася на вулиці Пушкінській, будинок 20 (нині – вулиця Італійська) і була спеціально спроектована як друкарський заклад із власною словолитнею. У 1880-х роках вона мала близько тисячі пудів шрифту, понад десять друкарських станків і приблизно сорок працівників. Наприкінці ХІХ ст. будівля та друкарня перейшли у власність Товариства південно-руської друкарської справи, заснованого у 1894 р.

Особливою популярністю користувалася й друкарня, заснована у 1849 р. саксонським підданам Людвігом Нітче. Вона розташовувалася на вулиці Поліцейській (тепер – вулиця Ніни Строкатої) і включала друкарське та літографічне відділення, а також словолитню. Тут виготовляли книги та брошури різними європейськими мовами, друкували бланки, таблиці, преїскуранти, афіші, циркуляри, квитки та іншу продукцію, використовуючи чорні й кольорові фарби, іноді з позолотою. Завдяки європейським технічним новаціям друкарня виконувала широкий спектр замовлень – від газет і преїскурантів до афіш, а також виготовляла літографії: малюнки, портрети, нотні видання, візитки, векселі та бланки різними техніками, включно з малюванням олівцем, пером або гравіюванням на камені.

Друкарня Нітче друкувала також наукову історичну літературу, серед якої виділяються роботи Симона Бернштейна, зокрема «Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем» та «Исторический очерк Одессы. К столетию со дня завоевания», а також ілюстровані путівники по Одесі авторства В. Коханського та Г. Москвича До кінця XIX ст. у друкарні працювало близько 30 осіб.

Літографічне відділення виконувало замовлення на портрети, ілюстрації, ноти, векселі, візитки, рахунки та етикетки для винної продукції, використовуючи олівець, перо або різець на камені. Словолитня пропонувала широкий вибір матриць за зразками провідних європейських майстрів, що забезпечувало різноманіття шрифтів і декоративних елементів. Друкарня Нітче також забезпечувала обладнання для інших друкарень та літографій, підтримувала міжнародні зв'язки і навчала охочих мистецтву друкарської справи [2, с. 35].

У 1869 році пруські піддані Август Шульце та Генріх Ульріх відкрили в Красному провулку друкарню, літографію та словолитню. Серед їхніх основних замовників був Новоросійський університет, заснований у 1865 р. Співвласники керували підприємством разом протягом десяти років, після чого його розділили: Шульце залишив за собою словолитню, а Ульріх – друкарню. Після смерті Ульріха друкарню придбав редактор «Одеського вісника» І. О. Зеленський, і вона отримала назву «Економічна друкарня».

Згодом Шульце викупив друкарню та літографію й об'єднав їх зі своєю словолитнею. Нове підприємство стало відомим як «Друкарня і словолитня А. Шульце». Тут випускали різноманітну продукцію – книги, брошури, офіційні видання, зокрема «Відомості Одеського міського громадського управління» та «Комерційна Росія» («La Russie Commerciale»). Серед наукових видань друкарні – «Історичний нарис Одеси з 1794 по 1803» Олексія Орлова та «До історії заселення Хаджибея» Володимира Яковлева. Саме ця друкарня підготувала ювілейне видання до сторіччя Одеси – книгу «Одеса 1794-1894» за замовленням міського управління [2, с. 36].

У цьому динамічному середовищі формувалося покоління висококваліфікованих друкарів і управителів друкарень, здатних поєднувати ремісничу майстерність із новими організаційними підходами. Одним із таких фахівців був Олексій Лукич Хакаловський – друкар, управитель друкарень і винахідник, чия діяльність тісно пов'язана з історією одеського книгодрукування. Олексій Лукич народився в 1857 р. в родині, пов'язаній із торгівельно-купецьким середовищем. Його батько був сином маяцького купця першої гільдії, хліботорговця Юхима Хакаловського. Купці першої гільдії становили економічну еліту й мали право на зовнішню торгівлю. Зокрема, зернова торгівля була ключовою галуззю Одеси як портового міста.

У 1865-1870 рр. Олексій Хакаловський навчався за програмою реального училища у приватній школі свого хрещеного батька – викладача С. А. Кожакіна Реальні училища того часу готували учнів до технічних і практичних професій, на відміну від класичних гімназій. Велику увагу приділяли мовній підготовці, багатомовність була особливо важливою для Одеси – багатонаціонального міста з активним іноземним книговидаванням і пресою. Грецьку мову О. Хакаловський вивчав під керівництвом учителя-студента Я. Чеперговського, а німецьку та французьку – під наглядом батька, який працював кореспондентом.

У 1871 р. О. Хакаловський вступив до друкарні Л. Г. Нітче, однієї з відомих одеських друкарень того часу. Завдяки знанню мов він здійснював набір німецьких і французьких газет. За безпомилковий набір грецького твору був відзначений автором у передмові до видання – рідкісна форма професійного визнання для набірника. Мистецтву точного й естетичного набору його навчав відомий графічний майстер Е. Лібау, колишній управитель друкарні Нітче, який поєднував функції технічного керівника, редактора виробництва й адміністратора.

У 1880 р. О. Хакаловський вступив на військову службу, де працював при друкарні окружного штабу та виконував службові друкарські замовлення. Враховуючи, що військові

друкарні мали суворі вимоги до точності, це додатково підвищувало фаховий рівень працівників. За сумлінну працю О. Хакаловський отримав звання унтер-офіцера з відмінним атестатом. Після завершення служби у 1883 р. він обійняв посаду управителя в друкарні В. В. Кірхнера, де друкувався ілюстрований журнал «Бджілка». Ілюстровані журнали наприкінці XIX ст. були складними у виробництві й вимагали високої поліграфічної культури. Тому О. Хакаловський почав активно вивчати практичну частину хромолітографічної справи, особисто протягом декількох років готував друкарські форми з нанесеною фарбою для передавання на друкарські станки.

У 1891 р. друкарня газети «Одеський вісник», однієї з найвпливовіших регіональних газет, зазнала пожежі. За свідченням самого О. Хакаловського, протягом чотирьох місяців – з серпня по листопад – він працював по 20 годин на добу, розробив проєкт, відбудував та повністю оснастив нову типолітографію. До травня 1894 р. він залишався її управителем, розробив спеціальну систему рахівництва для друкарні, що вирізнялася простотою та наочністю й згодом була запроваджена в інших друкарнях – це був перехід від ремісничої до більш індустріальної організації друкарської праці [4, арк. 13-14].

У жовтні 1894 р. О. Хакаловський відкрив власну типолітографію, розташовану на вулиці Троїцькій, будинок 19 [4, арк. 2]. Вулиця Троїцька наприкінці XIX ст. була одним із осередків міського інтелектуального й видавничого життя Одеси. Тут зосереджувалися навчальні заклади, редакції періодичних видань, книгарні та друкарні, що робило її привабливою локацією для поліграфічних підприємств. Розміщення типолітографії Хакаловського на Троїцькій вулиці свідчить про її інтегрованість у професійне середовище міста та орієнтацію на активну видавничу діяльність.

У своїй друкарні Олексій Лукич впровадив винайдені ним економічні каси – пристрої для впорядкованого зберігання та швидкого розбору шрифтів. Це суттєво прискорювало виробничий процес і забезпечувало конкурентні переваги. У 1895 р. на виставці друкарської справи за представлені зразки робіт типолітографія Хакаловського була нагороджена похвальним дипломом. Подібні виставки були важливим інструментом професійного визнання в друкарському середовищі.

Діяльність Олексія Лукича Хакаловського відображає загальні процеси розвитку друкарської справи в Одесі наприкінці XIX ст. – від ремісничого навчання до технічних інновацій і раціоналізації виробництва. Його внесок як управителя, винахідника та організатора праці сприяв підвищенню професійних стандартів одеських друкарень. У контексті історії міста Хакаловський постає не лише як майстер своєї справи, а й як один із творців модерної друкарської культури Півдня України.

Знаним майстром друкарської справи був Борух Шаєвич Сапожников (Борис Ісайович). Народився в Бердичеві (1859/1860), походив з міщанської родини, з юності опановував поліграфічну справу. Перший досвід здобув у друкарнях рідного міста, працюючи складальником. У 1877 р. переїхав до Одеси, де працював у друкарні Миколи Хрісогелоса та паралельно – у друкарні газети «Одеські новини». Після п'ятирічної військової служби, під час якої обіймав посаду писаря у 49-му піхотному Брестському полку, Б. Ш. Сапожников повернувся до цивільного життя. У 1892 р. він отримав офіційний дозвіл відкрити власну друкарню в будинку Бухштаба, одним із престижних житлових будинків в центрі міста. В адресній книзі 1906 року вказана адреса – вулиця Рішельєвська, будинок 27 [1, с. 48].

На початку XX ст. його підприємство належало до середніх за масштабом. Якість роботи друкарні була відзначена срібною медаллю на міжнародній виставці в Афінах в 1903 р. [4, арк. 6]. В 1912 році тут працювали 12 осіб, а річний обіг не перевищував 20 тисяч рублів. Друкарня здобула репутацію надійної та професійної, виконуючи замовлення якісно й у встановлені терміни. Власник особисто підбирав працівників, надаючи перевагу сімейним євреям. Друкарня виконувала роботи переважно за замовленням військових і казенних установ.

У різні роки друкарня випускала низку періодичних видань: газети «Одеські дні», «Одеська думка», «Одеське життя», журнали «Сучасний театр та шантан», «Момент», «Ранок Одеси», «Дитинство та отрочество». Сам Борис Шаєвич також виступав як редактор і видавець журналу «Друг жінок». Окрім періодики, підприємство друкувало книжкову продукцію різного характеру – від довідкових та туристичних видань до популярної художньої літератури, що приносила стабільний прибуток. Зокрема, великий комерційний успіх мав роман «Єльза Гавронська або Страшна таємниця підземелля» [6].

У своєму рапорті 1911 р. старший інспектор по нагляду за друкарнями, літографіями та книжковою торгівлею в м. Одеса вказував, що Б. Сапожников та О. Хакаловський були самостійними власниками друкарень. Додатково він зазначав співвласників друкарень – Федора Івановича Степанова та Рувима Ісааковича Кричевського, у яких була «Економічна друкарня» за адресою вулиця Поштова, будинок 43 (нині – вулиця Святослава Караванського). У 1870-х роках вони пройшли відповідне професійне навчання в друкарнях Ульріха і Шульце, та Нітче, здобули досвід у сфері друкарської справи [4, арк. 1]. Інспектором згадується також друкарня Мордко Гелертера, як одна з перших в Одесі, заснована у 1855 р., знаходилась, згідно адресної книги 1906 р., на вулиці Єврейській, будинок 47 [1, с. 48].

Серед власників одеських друкарень варто також згадати Микиту Григоровича Іванченка, приватного підприємця, який ще з юних років займався друкарською справою. Він працював у газеті «Одеський листок». Під час страйків друкарських робітників в Одесі у 1905 р. М. Іванченко активно долучився до організації кадрів працівників друкарської справи аби забезпечити безперервність друку в умовах страйку [4, арк. 14 зв.].

Отже, розвиток друкарської справи та видавничої діяльності в Одесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був тісно пов'язаний із економічним, соціальним і культурним піднесенням міста. Інтелектуальна атмосфера, мультикультурність і багатомовність значно розширили сферу читання та попит на друковану продукцію. Успішні практики технічної модернізації, організаційні новації та висока професійна майстерність окремих діячів поліграфії сприяли формуванню сучасної друкарської культури. Розвиток друкарства в Одесі демонструє зв'язок технічних новацій, збільшення попиту на друковану продукцію та формування читацької аудиторії, що стало важливою складовою культурного й інтелектуального життя міста.

З наявних джерел відомі лише окремі імена одеських видавців, друкарів та книготорговців, які фігурують у різних документах та публікаціях. Більшість же відомостей про їхнє життя та професійну діяльність не збереглися, що ускладнює оцінку індивідуального внеску кожного у розвиток книжкової справи в Одесі. У видавничому процесі видавець виступав посередником між автором і читачем, контролюючи виробництво, художнє оформлення та розповсюдження книжок. Його знання, освітній рівень і культурний досвід визначали якість видань, їхнє художнє оформлення та привабливість для читачів. Книговидання водночас відображало економічні, соціальні та культурні умови життя міста, репрезентувало особливості своєї епохи та формувало історію інтелектуального й культурного середовища Одеси.

Джерела та література:

1. Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1906 год. Год издания шестой / Издание Л. А. Лисянского. Одесса, 1906. 267 с.
2. Герасимова С. М. Книжкова справа в Одесі та діяльність місцевих видавництв. *Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області: Одеські архіви*. 2010. № 2 (13). С. 35-37.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 67. 19 арк.
4. ДАОО. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 221. 20 арк.
5. Загоруйко В. Н. По страницам истории Одессы. Вып. 2. Одесса: Маяк, 1993. 160 с.
6. Зроблено в Одесі: історія комерційної друкарні [Електронний ресурс]. URL: <https://www.odesadecolonization.org> (дата звернення: 11.02.2026).

7. Самойлов Ф. О. З історії культурного життя Одеси кінця XIX – початку XX ст.: бібліотеки, книговидання, преса [Електронний ресурс]. URL: <https://dspace.onu.edu.ua> (дата звернення: 11.02.2026).

8. Ю. І. Фесенко та його внесок в українське книговидавництво в Одесі кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]. URL: <https://odnb.odessa.ua> (дата звернення: 11.02.2026)

References:

1. Vsyā Odessa. Adresnaya i spravochnaya kniga na 1906 god. God izdaniya shestoy / izdanie L. A. Lisyanskogo. Odessa, 1906. 267 s. (s. 48). [in Russian].

2. Herasymova S. M. Knyzhkova sprava v Odesi ta diialnist mistsevykh vydavnytstv. Informatsiinyi biuleten Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti: Odeski arkhivy. 2010. № 2 (13). S. 35-37. [in Russian].

3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (as follows – DAOO) [State Archive of Odessa Region]. F. 13. Op. 1. Spr. 67. 19 ark. [in Russian].

4. DAOO. F. 13. Op. 1. Spr. 221. 20 ark. [in Russian].

5. Zahoruiko V. N. Po stranitsam istorii Odessy. Vyp. 2. Odessa: Maiak, 1993. 160 s. [in Russian].

6. Zrobлено v Odesi: istoriia komertsiinoi drukarni [Elektronnyi resurs]. URL: <https://www.odesadecolonization.org> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].

7. Samoilov F. O. Z istorii kulturnoho zhyttia Odesy kintsia XIX – pochatku XX st.: biblioteki, knyhovydannia, presa [Elektronnyi resurs]. URL: <https://dspace.onu.edu.ua> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].

8. Yu. I. Fesenko ta yoho vnesok v ukrainske knyhovydavnytstvo v Odesi kintsia XIX – pochatku XX st. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://odnb.odessa.ua> (Accessed: 11 January 2026). [in Ukrainian].